



FUNDAMENTAL DUTIES

PART IV-A ARTICLE 51-A OF

CONSTITUTION OF INDIA

Published by :

J&K LEGAL SERVICES AUTHORITY

J&K LSA Address :

JDA Complex, Janipur, Jammu ; Old Secretariat Building, Srinagar

E-mail: jkslsa1234@gmail.com, Phone no: 0191-2539679

J&K LEGAL SERVICES AUTHORITY



PATRON-IN-CHIEF

Hon'ble Ms. Justice Gita Mittal
Chief Justice, High Court of Jammu and Kashmir

EXECUTIVE CHAIRMAN

Hon'ble Mr. Justice Rajesh Bindal
Judge, High Court of Jammu and Kashmir

MEMBER SECRETARY

Sh. M.K. Sharma
District & Sessions Judge

PUBLISHED BY :

J&K Legal Service Authority



Justice Gita Mittal
Chief Justice, High Court of J&K
Patron-in-Chief,
J&K Legal Services Authority

Foreword

The launch of an year long campaign by the Government of India in 2019, with substantial focus on creating awareness amongst masses about Fundamental Duties that are enshrined in Chapter IV-A (Article 51 A) of the Indian Constitution throughout the country to commemorate the 70th anniversary of the adoption of the Constitution of India, has ostensibly been a much needed programme. Such awareness across the length and breadth of the country highlights that Rights flow from Duties and if everyone performs one's Duty, Rights would be automatically protected. Just as the Fundamental Rights are imperative for the progress of a nation, so are the Fundamental Duties.

As part of this venture, I am delighted to learn that the Jammu & Kashmir Legal Services Authority has compiled a handbook, which gives a broad overview of Fundamental Duties in a comprehensible manner in all the three main languages (English, Hindi & Urdu) prevalent in the UT's of J&K and Ladakh.

In the words of John D. Rockefeller, "Every right implies a responsibility; Every opportunity, an obligation; Every possession, a duty."

I am sure that this handbook will be a useful tool in spreading awareness about the Fundamental Duties amongst the citizens of the UT's of J&K and Ladakh and would serve as reminder of their responsibilities towards the nation and fellow citizens.

(Gita Mittal)



Justice Rajesh Bindal
Judge, High Court of J&K
Executive Chairman,
J&K Legal Services Authority

Foreword

For the progress of any nation it is necessary that the citizens of that nation discharge their fundamental duties. With the inclusion of Fundamental Duties, our Constitution came inline with Article 29(1) of the Universal Declaration of Human Rights and with provisions in several modern Constitutions of other Countries. The Fundamental Duties are set out in Article 51-A of the Constitution which remind every citizen to observe certain basic norms and democratic conduct and behaviour. The objective behind engrafting Article 51-A in the Constitution of India cannot be achieved unless the citizens are made aware of their Constitutional Duties.

I am happy to know that J&K Legal Services Authority is bringing out a booklet on Fundamental Duties. The booklet provides lucid exposition of each fundamental duty. I am sure that this booklet will help in spreading awareness regarding fundamental duties of the citizens across the UT's of J&K and Ladakh. One need to keep in mind that one's right is corresponding to other's duty and it is balance of rights and duties. If all understand their duties and perform them, the society will be in order.

I wish J&K Legal Services Authority all the best in this endeavour and hope that the booklet prove useful for the purpose it is intended.

(Rajesh Bindal)

PREAMBLE



सत्यमेव जयते

CONSTITUTION OF INDIA

Preamble

WE THE PEOPLE OF INDIA, having
solemnly resolved to constitute India into a
Sovereign Socialist Secular Democratic Republic
and to secure to all its citizens

JUSTICE

Social, economics and political:

LIBERTY

of thought, expression, belief, faith and worship

EQUALITY

of status and of opportunity: and to
promote among them all

FRATERNITY

assuring the dignity of the individual and
the unit and integrity of the Nation

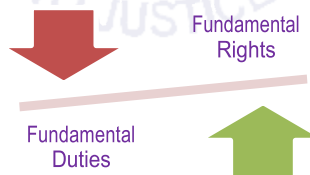
IN OUR CONSTITUENT ASSEMBLY
this twenty-sixth day of November, 1949, do

HEREBY ADOPT, ENACT AND GIVE TO
OURSELVES THIS CONSTITUTION



INTRODUCTION

The Preamble to the Constitution of India begins with an asseveration, “We the People” thus endowing the sovereign power unto its citizens. The Constitution of India which is a heir of the past and the testator of the future, is ordained by the people of India who collectively aspire to assure the dignity of the individual and uphold the unity and integrity of the nation. The aims and aspirations embodied in the Constitution envisage that India would be based on the ideals of JUSTICE, EQUALITY & LIBERTY designed to promote the general welfare of its citizens infusing a sense of FRATERNITY amongst all the sections of the heterogeneous population of India, composed of diverse religions, races, languages and cultures. Combining the ideals of political, social and economic democracy with that of equality and fraternity, the Constitution has emphasized the coexistence of certain rights and duties as being almost an inalienable facet of each other, which are fundamental for the overall growth and welfare of the citizens and the progress of the nation. The Fundamental Rights are circumscribed by the corresponding Fundamental Duties and both are strictly correlative. In the prescient words of Mahatma Gandhi, “Begin with the duties of a man and rights will follow as spring follows winter.”



It is trite to say that that no democratic polity can be successful if the citizens do not come forward to contribute to its development by discharging the obligations vested unto them in the overall promise of governance leading to the progress of the nation. The traditional and moral fabric of the Indian society largely emphasizes the discharge of obligations with utmost sincerity as a part of moral conduct in our day to day lives. The duties which are fundamental principles of democratic conduct and social behavior have been given a constitutional sanction within the

parameters of Part 1V-A and Article 51 A which unambiguously states that “It shall be the duty of every citizen of India”. These duties are the “Fundamental Duties” and they lay down the broad parameters of obligations which the citizens are expected to discharge in their social, economic and political pursuits.

FUNDAMENTAL DUTIES IN THE CONSTITUTION OF INDIA

The fundamental duties were added to the Constitution by the 42nd Amendment in the year 1976, upon the recommendations of the Swaran Singh Committee. Initially, the Fundamental duties were ten in number which were subsequently increased to eleven by the 86th Amendment in the year 2002. The fundamental duties as enshrined in Article 51-A are as under:

1) TO ABIDE BY THE CONSTITUTION, AND RESPECT ITS IDEALS AND INSTITUTIONS, THE NATIONAL FLAG AND THE NATIONAL EMBLEM (Clause "a")

It is the sacrosanct duty of the citizens to abide by the Constitution and respect its ideals and institutions, the Flag and the National Emblem. The Constitution is the product of the collective commitments, resolve, goals and pledges made by the leaders and the common people united with the common thread of patriotism and embodying the spirit of unity in diversity amongst themselves with considerable linguistic, cultural, religious and ethnic variations. The ideals of the Constitution are summed up in the Preamble as being :-

JUSTICE, social, economic and political:

LIBERTY of thought, expression, belief, faith and worship;

EQUALITY of status and of opportunity; and to promote among them all

FRATERNITY assuring the dignity of the individual and the unity and integrity of the nation.

The principal institutions of the Constitution are the Executive, the Legislature and the Judiciary. It is a duty of every citizen to respect these institutions.

Similarly, the National Anthem, National Flag and the National symbols are epitomes of the sovereignty of the nation which vests in the people of the country. Therefore, we the citizens of the country have to put the nation above our personal interests and confer due respect to the National symbols as well as follow the ideals, objectives and the institutions established within the spirit of the Constitution. It is our prime duty to show respect to the National symbols, National Flag and the National Anthem and any violative conduct is punishable under the **Prevention of Insults to National Honor Act, 1971**. Following points, amongst other things, regarding the India National Flag must be kept in view:

- The National Flag shall be tri-colour panel made up of three rectangular panels or sub-panels of equal width. The colour of the top panel shall be India saffron (Kesari) and that of the bottom panel shall be India green. The middle panel shall be white, bearing at its centre the design of Ashoka Chakra in navy blue colour with 24 equally spaced spokes. The Ashoka Chakra shall preferably be screen printed or otherwise printed or stenciled or suitably embroidered and shall be completely visible on both sides of the Flag in the centre of the white panel.
- The Flag shall not be used as a drapery in any form whatsoever except in State/Military/Central Para military Forces funerals as provided in the National Flag Code 2002.
- The Flag shall not be draped over the hood, top, sides or back of a vehicle, train or boat.
- The Flag shall not be used or stored in such a manner as may damage or soil it.
- When the Flag is in damaged or soiled condition, it shall not be cast aside or disrespectfully disposed of but shall be destroyed as a whole in private preferably by burning or by any other method consistent with the dignity of the Flag.
- The Flag shall not be used as a covering for a building.
- The Flag shall not be used as a portion of a costume or uniform of any description. It shall not be embroidered or printed upon cushions, handkerchiefs, napkins or boxes.
- Lettering of any kind shall not be put upon Flag.
- The Flag shall not be used in any form of advertisement nor shall an advertising sign be fastened to the pole from which the Flag is flown.
- The Flag shall not be used as receptacle for receiving, delivering, holding or carrying anything.

Provided that there shall be no objection to keep flower petals inside the Flag before it is unfurled, as part of celebrations on special occasions and on National Days like the Republic Day and the Independence day.

2. TO CHERISH AND FOLLOW THE NOBLE IDEALS WHICH INSPIRED OUR NATIONAL STRUGGLE FOR FREEDOM (clause "b")

The struggle for independence witnessed many sacrifices from thousands of people. The freedom fighters dreamt of a country which was socially and economically developed and infused with the virtues of equality, brotherhood, and free from exploitation. Therefore, it is our duty as the citizens of India to remember the supreme sacrifices made by our forefathers and the causes for which those sacrifices were made. We should be committed to achieve the goals rising above our own narrow principal interests and contributing as an active participant in the overall development of the Nation.

3. TO UPHOLD AND PROTECT THE SOVEREIGNTY, UNITY AND INTEGRITY OF INDIA

(Clause "c")

The Preamble unequivocally declares that the source of all authority under the Constitution is the people of India and the Constitution rests on that authority. The Preamble also underlines that the duty of all citizens shall be to promote fraternity or the spirit of brotherhood which is essential in country like India with so many races, religions and cultures. In fact, despite multitude of problems, it is the first requisition for maintaining the integration of Country which has been buttressed by the addition of the Word "Integrity" in the Preamble by the 42nd Amendment to the Constitution in the year 1976. The citizens have been given fundamental rights for the enjoyment of life subject to reasonable restrictions in the interest of "Sovereignty and Integrity of India".

The Indian Penal Code also mandates certain conduct, imputations, assertions, statements or reports which are pre-Judicial to national interest or seek to destroy or damage unity or have the tendency to promote enmity.

- Any conduct which seeks to destroy or damage unity is punishable under section 153-A of the Indian Penal Code (IPC).
- Imputations and assertion prejudicial to national integration are punishable under section 153-B of IPC.
- Statements or reports containing alarming news which tends to promote enmity etc. are punishable under section 505(2) of the IPC.

4. TO DEFEND THE COUNTRY AND RENDER NATIONAL SECURITY WHEN CALLED UPON TO DO SO (Clause "d")

The citizens have a significant role in the defence of the country. In fact, it is the fundamental duty entrusted upon a common man to be ready to defend the country in a situation of war, external aggression or armed rebellion. The citizens who are in the defense forces, besides their professional duty also have to perform this function as a part of their fundamental duty.

5. TO PROMOTE HARMONY AND THE SPIRIT OF COMMON BROTHERHOOD AMONGST ALL THE PEOPLE OF INDIA TRANSCENDING RELIGIOUS, LINGUISTIC AND REGIONAL OR SECTIONAL DIVERSITIES; TO RENOUNCE PRACTICES DEROGATORY TO THE DIGNITY OF WOMEN (Clause "e")

India has a heterogeneous social set up with varied religious, cultural, languages and sects with a unique feature of unity in diversity. The inhabitants of the country are, therefore, required to integrate amongst them a spirit of brotherhood rising above communal, sectional and local interests. There must be a spirit of brotherhood and a sense of concern for the dignity and rights of others. At the same time, no nation can progress if the women of the nation are not given dignified status which is maintained at all costs. It is the fundamental duty of all citizens to ensure that practices derogatory to the respect and dignity of women are renounced. Many central and state legislations have been passed which renounce the practices derogatory to the dignity of women. Articles 14, 15 and 16 of the Constitution also underline the concept of prohibition of discrimination on the basis of gender in matters of employment, education and other opportunities.



6. TO VALUE AND PRESERVE THE RICH HERITAGE OF OUR COMPOSITE CULTURE

(Clause "f")

The multi linguistic and varied religious culture of India is its unique feature and is an amalgamation of various practices, customs and rituals followed by the populace in the field of art, sculpture, architecture, religion, ethos, literature etc. Our cultural heritage has always evoked the interest of other civilizations in the past and the countries in the present. In fact, it is our heritage that we have inherited from the past, enjoyed in the present and must preserve for the future generations. It is the fundamental duty of every citizen to ensure that our rich heritage in the form of historic monuments, literature, art, sculpture etc is not damaged, disfigured harmed or subjected to vandalism.

7. TO PROTECT AND IMPROVE THE NATURAL ENVIRONMENT INCLUDING FORESTS, LAKES, RIVERS, AND WILD LIFE, AND TO HAVE COMPASSION FOR LIVING CREATURES (Clause "g")

India is a country where the forests, rivers and the flora and fauna have been worshipped in one way or form or another. However, in the present times, owing to increased activity, the environment with all its living creatures are being degraded and depleted. To ensure that we pass on our rich environmental heritage to the future generation, we must embark ourselves with a fundamental and sacred duty to protect our forest cover, trees, rivers, water resources & wildlife by increased plantations and eco-conservation activities. We should also make concrete efforts and take initiatives to ensure a pollution free atmosphere to save the planet earth.



8. TO DEVELOP THE SCIENTIFIC TEMPER, HUMANISM AND THE SPIRIT OF INQUIRY AND REFORM (Clause "h")

The Indian civilization has contributed immensely in various fields including mathematics, medicine, astronomy etc. The mathematical concepts of Algebra & Trigonometry and the complex surgical techniques (Ref-Charakasamahita) find roots in India which are acknowledged around the globe. It is our prime duty to maintain and all the more escalate the scientific spirit in all of us fostered by sound logic and reasoning so as to ensure progressive development. At the same time, we cannot shut our eyes to the fact that considerable portion of the population is still caught in the vicious web of superstitions and myths which hamper the growth of the individual and the overall development of the society. Therefore, it is necessary to raise up the moral and scientific temper of the citizens to contribute in development of the nation. It is the duty of every citizen to keep pace with the development on the specific times and adopt techniques in its correct perspective to ensure better quality of life.

We must also hold the hands of humanity and keep a constant flame of humanity fuelled by compassion burning in all of us so that the entire humanity benefits from the developmental achievement of an individual.

9. TO SAFEGUARD PUBLIC PROPERTY AND TO ABJURE VIOLENCE (Clause "i")

Although the destruction of public property is an offence under Prevention of Damage to Public Property Act, 1984, however, we constantly witness instances of destruction of public property including buses, Govt. vehicles etc which unfortunately is conceived by a few distorted minds as the most common method to register protest and to gain attention. In the land of Mahatma Gandhi which has sent out message of non-violence & ahimsa, we must ensure that we discharge the fundamental duty to respect and safeguard the public property and to abjure violence.

10. TO STRIVE TOWARDS EXCELLENCE IN ALL SPHERES OF INDIVIDUAL AND COLLECTIVE ACTIVITY, SO THAT THE NATION CONSTANTLY RISES TO HIGHER LEVELS OF ENDEAVOUR AND ACHIEVEMENT

We have to strive to achieve excellence in our personal and professional pursuits. In fact, it is correctly said that excellence is the key to success. It is our fundamental duty to ensure that in addition to our personal and professional excellence, we also undertake that the country is benefitted and is taken to new heights amongst the comity of nations. We should rise above our individual interests and join hands in making collective efforts to take the nation to new heights.

11. TO PROVIDE OPPORTUNITIES FOR EDUCATION BY THE PARENT OR THE GUARDIAN, TO HIS CHILD, OR A WARD BETWEEN THE AGE OF 6-14 YEARS AS THE CASE MAY BE (Clause "k")

Right to Education has been held to be a Fundamental Right for all children belonging to age group of 6-14 years. Education being one of the most potent weapon to ensure development of the country, it is necessary and imperative that parents/guardians must ensure education for the children. Right of children to Free and Compulsory Education (RTE) Act 2009 is an important enactment to ensure education for all children of the Age group 6-14 years. The said Act provides for the following:

- Every child between the age of six to fourteen years, shall have the right to free and compulsory education in the neighborhood school, till completion of elementary education.
- For this purpose no child shall be liable to pay any kind of fee or charge or expenses which may prevent him or her from pursuing and completing elementary education.
- Where a child above six years of age has not been admitted to any school or though admitted, could not complete his or her elementary education then, he or she shall be admitted in a class appropriate to his or her age.

Parents and Guardians must realize that giving education to children is of utmost importance. Education helps in healthy development of children.



Conclusion:

The fundamental duties are the novel features of the Indian Constitution. They serve as a constant reminder to every citizen that while the Constitution specifically conferred on them certain fundamental rights, it also requires them to observe certain basic norms of conduct and behavior for the proper enforcement of these rights. It is necessary that a perceptive awareness about the duties is made so that people become conscious of what they owe to the society and to the country. Combining the ideals of democracy in all its facets, the citizens are under a commitment to seek to establish what Mahatma Gandhi described as "The India of My Dreams".



मौलिक कर्तव्य



प्रस्तावना

किसी भी राष्ट्र का निर्माण उसके नागरिक ही करते हैं। यदि नागरिक, राष्ट्र के विकास के लिए प्रयत्नशील नहीं है तो राष्ट्र प्रगति नहीं कर सकता। राष्ट्र को नित-नूतन शिखर पर लेकर जाने का उत्तरदायित्व उसके नागरिकों का है। प्रत्येक नागरिक के अधिकार और कर्तव्य बहुत ही अमूल्य और एक दूसरे से जुड़े होते हैं। अधिकार और दायित्व एक ही सिक्के दो पहलू हैं। यदि हमारे कुछ मौलिक अधिकार हैं ठीक उसी प्रकार हमारे कुछ कर्तव्य भी हैं। यह हम सबका कर्तव्य है कि हमारा राष्ट्र, सम्पूर्ण विश्व में प्रजातीय, साम्प्रदायिक एवं धार्मिक सांमजस्य का सर्वोत्कृष्ट आदर्श बनकर प्रस्तुत हो। हमारे अपनी मातृभूमि के प्रति कुछ कर्तव्य हैं। इन कर्तव्यों के विषय में जागरूकता अति आवश्यक है। मनुष्य केवल अपने लिए जीवन नहीं जीता। वह तो अपने और दूसरों के कल्याण के लिए जीवन व्यतीत करता है। नागरिकों को राष्ट्र-कल्याण के लिए प्रयत्न करना चाहिए, उसी से सबके जीवन में सर्वांगीण विकास होगा।

अधिकारों का एकमात्र उद्गम स्थान, अच्छे प्रकार से निभाये हुए कर्तव्य हैं। अगर हर व्यक्ति अपने कर्तव्यों का पालन करता है तो हर एक के अधिकार स्वतः सुरक्षित हो जायेंगे। राष्ट्रपिता महात्मा गांधी का आशीर्वचन है-

“अधिकारों का वास्तविक उद्गम-स्थान, कर्तव्य है। यदि हम सब अपने कर्तव्यों का भली-भांति सम्पादन करें तो हमारे अधिकार हमसे दूर नहीं हैं। यदि हम अपने कर्तव्यों को अपूर्ण छोड़कर अधिकारों के पीछे भागेंगे तो वे हमसे दूर होते जायेंगे। एक परछाई की भांति, जितना हम उनका पीछा करेंगे उतना ही, अधिकार हमसे दूर भागते जायेंगे।”

अतः हमें राष्ट्र के प्रति अपने कर्तव्यों का निर्वाह सावधानीपूर्वक एवं श्रद्धापूर्वक करना चाहिए।

भारत के संविधान में निर्दिष्ट मौलिक कर्तव्य

भारतीय संविधान में प्रारंभ से ही मूल कर्तव्य शामिल नहीं थे स्वर्ण सिंह समिति की अनुशंसाओं के आधार पर '42वें संशोधन अधिनियम 1976' के द्वारा संविधान के भाग-4 के पश्चात् भाग 4क अंतः स्थापित किया गया और उसके भीतर अनुच्छेद 51क को रखते हुए 10 मूल कर्तव्यों की सूची प्रस्तुत की गई। आगे चलकर। वर्ष 2002 के छियासिवें संशोधन के द्वारा मौलिक कर्तव्यों की संख्या 10 से बढ़ाकर 11 कर दी गई। अनुच्छेद 51क का प्रारम्भ इन शब्दों से होता है-

“यह भारत के प्रत्येक नागरिक का कर्तव्य है।

अनुच्छेद 51क के निर्दिष्ट मौलिक कर्तव्य, निम्नलिखित हैं-

1) संविधानप की अनुपालना एवं उसके आदर्शों, उसके अन्तर्गत संस्थाओं, राष्ट्रध्वज एवं राष्ट्रगान का सम्मान {खंड(क)}

प्रत्येक भारतीय का सर्वप्रथम एवं सर्वोपरि कर्तव्य यह है कि वो संविधान की अनुपालना एवं उसके आदर्शों, उसके अन्तर्गत संस्थाओं, राष्ट्रध्वज एवं राष्ट्रगान का सम्मान करे।

संविधान के आदर्शों का सारांश, संविधान की उद्देशिका (Preamble) में दिया गया है-

- न्याय, सामाजिक, आर्थिक और राजनैतिक स्वतंत्रता, विचार, अभिव्यक्ति, विश्वास, धर्म और उपासना की
- समता, प्रतिष्ठा और अवसर की; तथा उन सब में
- बन्धुता, जिसमें व्यक्ति की गरिमा और राष्ट्र की एकता और अखंडता सुनिश्चित हो।

संविधान के अन्तर्गत प्रमुख संस्थाएँ तीन हैं- कार्यपालिका, संसद एवं न्यायपालिका। प्रत्येक नागरिक कर्तव्य है कि इन संवैधानिक संस्थाओं का सम्मान करे।

हमारा राष्ट्र-ध्वज एवं राष्ट्र-गान हमारे राष्ट्रीय गौरव के प्रतीक हैं। संविधान, राष्ट्र-ध्वज एवं राष्ट्र-गान का सम्मान हमारा सर्वप्रथम कर्तव्य है। राष्ट्र के उपरोक्त प्रतीकों का **तिरस्कार राष्ट्रीय सम्मान की मानहानि प्रतिबंध अधिनियम 1971** के तहत दंडनीय है।

राष्ट्र-ध्वज के विषय में निम्नलिखित बातें स्मरण रखने योग्य हैं-

- राष्ट्र-ध्वज तीन रंगों की पट्टिकाओं से बनता है जो कि आयताकार होती हैं व उनका आयाम बराबर होता है। सबसे ऊपर वाली पट्टिका केसरी रंग की, बीच वाली सफेद रंग की एवं नीचे वाली हरे रंग की होती है। सफेद रंग की पट्टिका के मध्य में गहरे नीले रंग का अशोक चक्र मुद्रित होता है जिसमें २४ बराबर के अरे होते हैं। अशोक चक्र स्क्रीन मुद्रित होता है एवं उस पर उचित कढ़ाई की जाती है। अशोक चक्र, ध्वज के मध्य में, दोनों तरह से स्पष्ट रूप से दृष्टिगोचर होता है।
- राष्ट्र-ध्वज किसी भी वस्तु को ढकने के लिए प्रयोग नहीं होता (सिवाय राज्य-सैन्य बल, सैन्य बल, अर्धसैनिक बलों के सैनिकों की अत्येष्टि पर, जोकि राष्ट्र-ध्वज संहिता 2002 के अनुसार है)।
- राष्ट्र-ध्वज को किसी भी वाहन, रेल या नाव के शीर्ष-भाग, पृष्ठ-भाग या सिरे को ढकने के लिए प्रयोग नहीं किया जाता।
- राष्ट्र-ध्वज को इस प्रकार से प्रयोग या संग्रहित नहीं किया जाता जिससे उसे क्षति हो या उसमें मलिनता आये।

- यदि राष्ट्र-ध्वज क्षतिग्रस्त अथवा मलिन अवस्था को प्राप्त हो गया है तो उसका सम्मानपूर्वक ढंग से तिरोहित किया जाता है। ऐसी परिस्थिति में ध्वज को पूर्ण रूप से, एकांत में तिरोहित किया जाता है। ध्वज के तिरोहण के लिए या तो अग्नि-संस्कार किया जाता है अन्यथा किसी ऐसी विधि से तिरोहित किया जाता है जो ध्वज की गरिमा के अनुकूल हो।
- राष्ट्र-ध्वज को किसी भी इमारत को ढकने के लिए प्रयोग नहीं किया जाता। राष्ट्र-ध्वज को किसी भी प्रकार के वस्त्र या वर्दी या उसके भाग-विशेष के लिए प्रयोग नहीं किया जाता।
- राष्ट्र-ध्वज की तकिये, रुमाल, मेज़माल या संदूक इत्यादि पर कढ़ाई नहीं की जाती।
- राष्ट्र-ध्वज पर किसी भी प्रकार के अभिलेख नहीं लिखे जा सकते।
- राष्ट्र-ध्वज को किसी भी रूप में विज्ञापन के तौर पर प्रयोग नहीं किया जा सकता। जिस स्तम्भ पर राष्ट्र-ध्वज को फहराया जाता है उस पर कोई विज्ञापन नहीं बांधा जा सकता।
- राष्ट्र-ध्वज को किसी भी वस्तु को ग्रहण करने, पहुँचाने, थामने और ढोने के लिए प्रयोग नहीं किया जा सकता (किन्तु स्वतंत्रता दिवस, गणतंत्रता दिवस इत्यादि विशेष समारोहों में राष्ट्र-ध्वज के अन्दर फूलों की पंखुड़ियाँ
- उस समय तक रखी जा सकती हैं, जब तक ध्वजारोहण ना हो जाये)।

2) भारत के स्वाधीनता संग्राम के प्रेरक, महान आदर्शों को नितान्त स्मरण रखना और उनका अनुगमन करना {खण्ड(ख)}

हमारे पूर्वजों ने राष्ट्र-हित में जो बलिदान दिये, उन्हें याद रखना हम सब का कर्तव्य है। जिन आदर्शों की प्रेरणा से भारत का स्वाधीनता संग्राम हुआ था, उन्हें हम सबको नितान्त स्मरण रखना होगा, आत्मसात करना होगा व अनुगमन

करना होगा। हमारे स्वतंत्रता सेनानी एक न्यायोचित समाज की संरचना करना चाहते थे। वे एक ऐसा समाज चाहते थे जिसमें एक मनुष्य का दूसरे मनुष्य के द्वारा शोषण ना हो। उनका सपना एक ऐसे समाज का था जिसके स्तम्भ, स्वाधीनात, समता, अहिंसा, भ्रातृत्व एवं विश्व शांति के आदर्श हों। अतः हम सब भारतीयों को हमारे स्वतंत्रता-सेनानियों द्वारा दिए गए बलिदानों को स्मरण करते रहना चाहिए। हमारी स्वाधीनता उन स्वतंत्रता सेनानियों द्वारा प्रदत्त, एक अमूल्य उपहार है। उन्होंने सिर्फ इस कारण से अपने जीवन का बलिदान दिया था, ताकि हम सब एक स्वाधीन राष्ट्र में रह सकें। अतः हमें उनके आदर्शों के प्रति जागरूक एवं प्रतिबद्ध रहते हुए, भारत को हर दिन एक बेहतर राष्ट्र बनाने के लिए प्रयत्नशील रहना होगा।

3) भारत देश की सम्प्रभुता, एकता एवं अखंडता को अक्षुण्ण एवं सुरक्षित रखना {खंड(ग)}

भारत एक सम्प्रभुता सम्पन्न राष्ट्र है। अर्थात् हमारा देश आन्तरिक शक्ति से सम्पन्न व बाह्य रूप से पूर्णत स्वतंत्र है। वह किसी बाह्य हस्तक्षेप के बिना, अपने निर्णय खुद लेने के लिए स्वतंत्र है। अपनी इस सम्प्रभुता को सुरक्षित रखना हमारा उत्तरदायित्व है। भारत देश की सम्प्रभुता भारत के नागरिकों में निहित है। देश की अखंडता बनाने के लिए संविधान की उद्देशिका (Preamble) में 'अखंडता' शब्द को 42वें संशोधन अधिनियम 1976 से स्थापित किया गया।

हमें ऐसा कोई कार्य नहीं करना चाहिए जिससे हमारे राष्ट्र की सम्प्रभुता, एकता व अखंडता को ठेस पहुँचे। इस उद्देश्य से प्रत्येक व्यक्ति की वाणी एवं अभिव्यक्ति की स्वतंत्रता पर भी यथोचित प्रतिबंध लगाये गये हैं। निम्नलिखित बातें स्मरण रखने योग्य हैं-

ऐसा आचरण जिससे देश की एकता को आघात या क्षति पहुँचे, भारतीय दंड संहिता की धारा 153ए के तहत दंडनीय है।

ऐसे अभियोग एवं अभिकथन को राष्ट्र की अखंडता के प्रतिकूल हों, वे भारतीय दंड संहिता की धारा 153 बी के तहत दंडनीय हैं।

ऐसे वक्तव्य या ब्यान जिनमें भयप्रद संदेश हैं, जो शत्रुता को बढ़ावा देते हों, भारतीय दंड संहिता की धारा 505(2) के तहत दंडनीय हैं।

4) आवश्यकता पड़ने पर राष्ट्र की सुरक्षा एवं सेवा करना {खंड(घ)}

प्रत्येक भारतीय को बाह्य आक्रमण के विरुद्ध, राष्ट्र की रक्षा के लिए सदैव तत्पर रहना होगा। आवश्यकता पड़ने पर नागरिकों को देश की रक्षा के लिए शस्त्र भी संभालने होंगे। यह प्रत्येक भारतीय नागरिक का मौलिक कर्तव्य है। तीनों सुरक्षा-बलों में कार्यरत नागरिक, इस मौलिककर्तव्य से हर समय, पूर्ण रूप से न्यस्त हैं। ना केवल बाह्य आक्रमण से हमें राष्ट्र को बचाना होगा बल्कि आन्तरिक राज-द्रोह से भी राष्ट्र की सुरक्षा करना हमारा मौलिक कर्तव्य है।

5) सभी धार्मिक, भाषीय, क्षेत्रीय एवं वर्गीय विभिन्नताओं को अतिक्रमण करते हुए, सभी भारतीयों में सामंजस्य एवं भ्रातृत्व की भावना का विकास, नारी की गरिमा के विरुद्ध कुप्रथाओं का त्याग {खंड(ङ)}

भारत एक बहु-धर्मीय एवं बहु-भाषीय राष्ट्र है। अनेकता में एकता, भारतीय सभ्यता का अनुपम सौंदर्य है। भारत में विश्व के प्रमुख सात धर्मों के अनुयायी निवास करते हैं। ये धर्म हैं हिन्दु, ईस्लाम, ईसाई, बौद्ध, जैन, सिख एवं पारसी। भारत जैसे देश में जहाँ 'बसुधैव कुटुंबकम्' का आदर्श सदैव रहा है, वहाँ भ्रातृत्व की भावना सहज ही विद्यमान रहनी चाहिए। प्रत्येक भारतीय का यह कर्तव्य है कि वह जाति, सम्प्रदाय व वर्ण से निरपेक्ष होकर, सार्वजनिक सामंजस्य एवं भ्रातृत्व-भाव की उत्तरोत्तर वृद्धि करे। समय की आवश्यकता है कि बंधुता के भाव

को सुदृढ़ करा जाए व इसे क्षीण होने से बचाया जाये। भारतीय होने के नाते, हम सबको मिलकर एकात्मक प्रयत्न करना चाहिए, जिससे भारत एक सुदृढ़ एवं समृद्ध राष्ट्र बने।

संविधान ने हम सबको यह जिम्मेदारी भी सौंपी है कि हम यह सुनिश्चित करें कि नारी की गरिमा के विरुद्ध सभी कुप्रथाओं का खंडन हो। “यत्र नारयुस्तु पूज्यन्ते, रमन्ते तत्र देवताः” हमारी संस्कृति आदर्श रहा है। उपरोक्त आदर्श से विमुखता व विचलन, जो कि बहुत बाद में आया, उससे हमारी सामाजिक छवि को ठेस पहुँची। इस आदर्श का पुर्नस्थापन भी हमारा कर्तव्य है। केन्द्र सरकार व राज्य सरकारों ने ऐसे अनेक कानून बनाये हैं जिनमें इन कुप्रथाओं को दण्डित करने का प्रावधान है। भारत के संविधान के अनुच्छेद, 14 15 व 16 में सभी प्रकार के भेदभाव का निषेध है।

6) अपनी उदात्त संस्कृति व गौरवशाली परम्परा का महत्व समझना और उसे संरक्षित रखना

भारतीय संस्कृति विश्व की प्राचीनतम एवं अद्वितीय संस्कृतियों में से एक है। हम सब इस महान सभ्यता एवं संस्कृति के सहभागी हैं। हमें नितान्त स्मरण रहना चाहिए-

कला, शिल्प-कला, वास्तुकला, गणित, विज्ञान एवं चिकित्सा, इत्यादि के क्षेत्र में भारत का योगदान बहु-विदित है।

भारत, विश्व के प्राचीनतम एवं सूक्ष्मतम दार्शनिक विचारों एवं साहित्य का जन्मदाता है।

भारत में पुरातत्व दृष्टि से महत्वपूर्ण, असंख्य ऐतिहासिक स्मारक हैं जिनमें दुर्ग, महल, मंदिर, गुफा-चित्र, मस्जिदें और गिरिजाघर हैं।

भारत, विश्व के अनेक महान धर्मों की जन्म-स्थली है जैसे कि हिन्दु, बौद्ध, जैन व सिख धर्म।

हमारे देश का इतिहास हमें शान्ति, प्रेम, अहिंसा व सत्य का पथ प्रदर्शित करता है।

भारतीय होने के नाते हम सबका उत्तरदायित्व है कि हम इस महान परम्परा और सांस्कृतिक मूल्यों का संरक्षण करें और आपस में प्रेम और सांमजस्य से रहें।

हमारी सांस्कृतिक परम्परा सर्वाधिक महान और सुभद्र है। साथ ही साथ यह पूरे विश्व की भी धरोहर है। अतः इसका संरक्षण भी प्रत्येक भारतीय का मौलिक कर्तव्य है। हम सबको जो परम्परा से प्राप्त हुआ है उसे, हमें सुरक्षित रखना होगा ताकि वह आने वाली पीढ़ियों को प्रदान किया जा सके।

हमें इस बात का ध्यान रखना होगा कि ऐतिहासिक स्मारकों व कला-कृतियों को कोई भी क्षति ना पहुंचाये, खंडित ना करें, विरूपित ना करें, कुरेदे ना व उनके साथ बर्बरतापूर्ण व्यवहार ना हो।

7) वन, सरोवर, नदी एवं वन्य जीवन इत्यादि प्राकृतिक पर्यावरण की सुरक्षा एवं सुधार तथा प्राणी-मात्र के प्रति करुणा {खंड(छ)}।

प्राचीन काल से ही पूरे विश्व में मनुष्य इस बात के लिए प्रयत्नशील रहा है कि प्राकृतिक संसाधनों को सुरक्षित रखा जाये, जैसे कि वायु, जल, पेड़-पौधे एवं जीव-जन्तु। विभिन्न देशों के प्राचीन ग्रन्थ, मनुष्य के इस प्रयत्न की कथाओं से भरे हुए हैं। भारत के ऋषियों एवं सन्तों ने यही शिक्षा दी है कि पृथ्वी, आकाश, नदियों, समुद्रों एवं पेड़-पौधों इत्यादि के रूप में व हर रूप में परमात्मा की उपासना करनी चाहिए। आज भी अधिकतर लोग इसे अपना धार्मिक कर्तव्य समझते हैं, क्योंकि ऐसी मान्यता है कि ये सम्पदा सामूहिक है। हर नागरिक का यह कर्तव्य है कि वह वन, सरोवर, नदी एवं वन्य जीव इत्यादि प्राकृतिक पर्यावरण की सुरक्षा एवं सुधार करे और प्राणी-मात्र के प्रति मन में दया का भाव रखे।

बढ़ता हुआ वायु, जल और ध्वनि प्रदूषण तथा बड़े पैमाने पर जंगलों की कटाई, मानव जीवन को बहुत अधिक क्षति पहुँचा रहे हैं। जंगलों की सुरक्षा, वृक्षारोपण, नदियों की सफाई, जल संसाधनों की सुरक्षा और पर्वत, पहाड़ी एवं बंजर भूमि में पुनः जंगल लगाना तथा गांव, शहरों और औद्योगिक क्षेत्रों में प्रदूषण नियंत्रित करने से हम नागरिकों और पृथ्वी गृह के भविष्य को सुरक्षित कर सकते हैं।

8) वैज्ञानिक दृष्टिकोण, मानवतावाद और ज्ञानार्जन तथा सुधार की भावना का विकास {खंड(ज)}

वैज्ञानिक दृष्टिकोण का तात्पर्य एक ऐसी दृष्टि से है जिसका आधार व्यवस्थित ज्ञान एवं अनुभव-जन्य ज्ञान है। इसमें अन्धविश्वास के लिए कोई स्थान नहीं है। समाज का विकास तभी हो सकता है जब लोग अन्धविश्वासों का त्याग कर दें। वैज्ञानिक दृष्टिकोण का अभाव, किसी भी राष्ट्र के विकास के लिए सबसे बड़ी बाधा है। हमारे देश में आज भी एक बहुत बड़ा वर्ग अन्धविश्वासों और निरर्थक प्रथाओं से बद्ध है। ऐसी परिस्थिति में वैज्ञानिक दृष्टि का बीजारोपण, राष्ट्र के विकास के लिए सर्वाधिक महत्वपूर्ण है।

हमें याद रहना चाहिए कि प्राचीन काल में भारत एक उन्नत राष्ट्र था और भारतीयों का दृष्टिकोण वैज्ञानिक था। गणित के क्षेत्र में भारत का योगदान केवल अंकगणित (Numericals) व बीजगणित (Algebra) तक ही सीमित नहीं था, अपितु त्रिकोणीयमिति (Trigonometry) और कलन विधि (Algorithm) का भी विवरण और विकास हुआ था।

चिकित्सा के क्षेत्र में भी प्राचीन भारत में अभूतपूर्व विकास हुआ था। पहली शताब्दी की चरक-संहिता में रोग-निर्णय (Diagnosis) के उल्लेखनीय विवरण मिलते हैं। उसमें एक ऐसे चिकित्सा तंत्र की स्थापना की गई है जोकि मानवीय ज्ञान और कौशल पर निर्भर है, ना कि अलौकिक या अतिमानवीय रहस्यों पर।

यह हमारा कर्तव्य है कि विश्व में विज्ञान और प्रौद्योगिकी के क्षेत्र में भारत का नाम हो। ज्ञान का सूर्य, हर किसी के लिए उदित हो, प्रकाशित हो व कहीं भी संकीर्ण-मानसिकता, अंधविश्वास व हठधर्मिता के लिए स्थान ना रहे।

9) सार्वजनिक सम्पत्ति की सुरक्षा एवं हिंसा का परित्याग {खंड(झ)}

यह बड़े दुर्भाग्य की बात है कि सार्वजनिक सम्पत्ति का विध्वंस, आज के समाज में, अपनी शिकायतों की घोषण करने का लोकप्रिय माध्यम बन गया है। जबकि यह सार्वजनिक सम्पत्ति के विध्वंस का प्रतिबंध अधिनियम, 1984 के तहत दंडनीय है। किसी भी व्यक्ति को कानून अपने हाथों में नहीं लेना चाहिए। बंध, हड़ताल, आंदोलन व राजनीतिक प्रदर्शनों के दौरान विरोध प्रदर्शित करने के लिए, रेल, बस व अन्य सार्वजनिक सम्पत्ति को जलाने से पूरे देश का नुकसान होता है।

यह अत्यन्त दुर्भाग्यपूर्ण है कि जिस राष्ट्र ने समूचे विश्व को अहिंसा का पाठ पढ़ाया वहां पर कुछ नागरिक बेसुधी से अहिंसा व सार्वजनिक सम्पत्ति का विध्वंस करते हुए नज़र आते हैं। हिंसा का पूर्ण परित्याग हमारा मौलिक कर्तव्य है। अपने रोष को प्रकट करने के लिए हिंसात्मक तरीकों को नहीं अपनाना चाहिए।

10) व्यक्तिगत एवं सामूहिक गतिविधियों के सभी क्षेत्रों में उत्कृष्टता के लिए प्रयत्न ताकि राष्ट्र निरन्तर प्रयत्न और उपलब्धि के उच्चतर शिखरों पर पहुँचे {खंड(ञ)}

उत्कृष्टता सफलता की कुँजी है। उत्कृष्टता में ही विकास का रहस्य छुपा हुआ है। यह हमारा मौलिक कर्तव्य है कि हमारा राष्ट्र निरन्तर प्रगति करे और नये शिखरों पर पहुँचे। यह वर्तमान समय की आवश्यकता है। उत्कृष्टता ही प्रगति

एवं सफलता का रहस्य है। कठोर परिश्रम हमारा कर्तव्य है व हमें उसका विकल्प खोजने का निरर्थक प्रयास नहीं करना चाहिए।

11) माता-पिता या संरक्षक के लिए छह वर्ष से चौदह वर्ष तक की आयु के बालक को शिक्षा के अवसर प्रदान करना {खंड(त)}

राष्ट्र के विकास का सर्वाधिक महत्वपूर्ण कारक, शिक्षा है। शिक्षा के माध्यम से ही समाज में बदलाव लाया जा सकता है। प्रत्येक नागरिक एवं समूचे राष्ट्र के विकास का आधार, प्राथमिक शिक्षा है।

6 वर्ष से 14 वर्ष तक की आयु के बालकों के लिए मुफ्त व अनिवार्य शिक्षा, उनका मौलिक अधिकार है। मुफ्त एवं अनिवार्य शिक्षा में बालकों का अधिकार अधिनियम, 2009 इस दिशा में एक महत्वपूर्ण प्रयास है। उपरोक्त अधिनियम में निम्नलिखित प्रावधान है-

प्रत्येक बालक को, जिसकी आयु 6 वर्ष से 14 वर्ष के बीच में है, प्राथमिक शिक्षा के पूर्ण होने तक पड़ोस के किसी विद्यालय में मुफ्त एवं अनिवार्य शिक्षा का मौलिक अधिकार है।

इस उद्देश्य के लिए किसी भी बच्चे से ऐसी किसी प्रकार की फीस या खर्चा नहीं मांगा जाएगा, जो उसे प्राथमिक शिक्षा पूरी करने में बाधा उत्पन्न करे।

जहां पर 6 वर्ष की आयु से अधिक का कोई बच्चा स्कूल में दाखिला नहीं ले पाया या दाखिले के पश्चात् अपनी प्राथमिक शिक्षा पूरी नहीं कर पाया, उस परिस्थिति में उसे, उसकी आयु के अनुरूप कक्षा में दाखिला दिया जाएगा।

माता-पिता एवं अभिवावकों को यह समझना चाहिए कि बच्चों को शिक्षा देना सबसे जरूरी है। शिक्षा बालक के सर्वांगीण विकास में सहायता करती है। शिक्षा से ही समूचे राष्ट्र में परिवर्तन आ सकता है।

निष्कर्ष :-

अंत में यह कहा जा सकता है कि मौलिक कर्तव्य भारत संविधान का एक महत्वपूर्ण हिस्सा है जो हमें यह हमेशा याद करवाता है कि हमारे अधिकारों के साथ-साथ हमारे कुछ मौलिक कर्तव्य भी है। इन कर्तव्यों को लेकर व्यक्ति खुद भी और दूसरे नागरिकों को भी जागृत कराए तभी एक राष्ट्र प्रगति की ओर जा सकता है और एक राष्ट्र को उच्च शिखर पर पहुँचाने का दायित्व भी उस राष्ट्र के नागरिकों पर ही होता है। सभी नागरिक अगर यह संकल्प करते हैं तो जल्द ही हम अपने को महात्मा गांधी के 'सपनों का भारत' भी बना सकते हैं।



سب سے آسان طریقہ ہے۔ مہاتما گاندھی کے وطن میں، جس نے عدم تشدد، اور اہنسا کا پیغام دیا ہے، ہمیں اس بات کو یقینی بنانا چاہیے کہ ہم سرکاری املاک کی قدر کرنے اور اسکی حفاظت کرنے نیز تشدد سے اجتناب کرنے کا بنیادی فرض ادا کریں۔

10۔ تمام انفرادی اور اجتماعی شعبوں کی عمدہ کارکردگی کیلئے تن دہی سے کام کرنا تاکہ قوم متواتر ترقی و کامیابی کے منازل طے کرنے میں سرگرم عمل رہے۔

ہمیں اپنے نجی و پیشہ ورانہ میدانوں میں عمدہ کارکردگی کے حصول کیلئے تن دہی سے کام کرنا ہے۔ یہاں یہ کہنا بیجا نہ ہوگا کہ عمدہ کارکردگی صحیح کامیابی حاصل کرنے کیلئے ایک چابی کی حیثیت رکھتی ہے۔ یہ ہمارا بنیادی فرض ہے کہ اپنی ذاتی پیشہ ورانہ عمدگی کے علاوہ ہم اس بات کو بھی اپنے ذمہ لیتے ہیں کہ ملک مستفید ہو اور ہمارا ملک دنیا کے قوموں کے اندر نئی بلندیوں کو چھو سکے۔ ہمیں اپنے ذاتی مفادات سے اوپر اٹھ کر قوم کو نئی بلندیوں پر لیجانے کیلئے مشترکہ کوششوں میں اپنا تعاون دینا چاہیے۔

11۔ چھ سے چودہ سال کی عمر تک کے اپنے بچے یا زیر سرپرستی بچہ کو والد یا سرپرست کے ذریعے تعلیم کے مواقع فراہم کرنا۔

چھ سے چودہ سال کی عمر تک کے تمام بچوں کیلئے حق تعلیم بنیادی حق قرار دیا گیا ہے۔ چونکہ تعلیم ہی ایک ایسا کارگر ہتھیار ہے جو ملک کی تعمیر و ترقی کو یقینی بنا سکتا ہے۔ لہذا تمام والدین / سرپرستوں کیلئے یہ ضروری ہے بلکہ از بس ضروری ہے کہ وہ اپنے بچوں کی تعلیم کو یقینی بنائیں۔ یہاں یہ کہنا ضروری ہے کہ ”مفت اور لازمی تعلیم ایکٹ، 2009“ کے تحت بچوں کا حق تعلیم چھ سے چودہ سال تک کی عمر کے زمرے میں تمام بچوں کیلئے تعلیم یقینی بنانے کے ضمن میں ایک ایسا قانون ہے جو دور رس نتائج کا حامل ہے۔ مزکورہ ایکٹ حسب ذیل کی نسبت توضیح کرتا ہے۔

ماحولیاتی ورثہ کو اپنے آئندہ نسلوں کو منتقل کرنے میں کامیاب ہو جائیں ہمیں چاہیے کہ ہم جنگلوں، درختوں، دریاؤں، آبی وسائل اور جنگلی جانوروں کی حفاظت کرنا اپنا بنیادی اور مقدس فرض سمجھیں وہ اس طرح کہ ہم زیادہ سے زیادہ شجرکاری عمل میں لائیں اور ماحول کو بچائے رکھنے کے متعلق سرگرمیاں پوری لگن کے ساتھ انجام دیں۔ ہمیں کرہ ارض کے ماحول کو آلودگی سے پاک رکھنے کیلئے بھی ٹھوس کوششیں اور اقدام کرنے ہونگے۔

8۔ سائنسی مزاج، انسان دوستی اور تحقیقی و اصلاحی شعور کو فروغ دینا۔

بھارتی تہذیب نے ریاضیات، ادویات، علم نجوم وغیرہ جیسے مختلف شعبوں میں کارہائے نمایاں انجام دئے ہیں۔ اگر بغور جائزہ لیا جائے تو یہ بات روزہ روشن کی طرح عیاں ہوگی کہ اہلبخبر اور ٹرگنا میٹری کا ریاضیاتی تصور نیز جراحی کے پیچیدہ طریقے بھارت ہی کے دین ہیں اور یہ حقیقت پوری دنیا میں تسلیم کی گئی ہے۔ یہ ہمارا اولین فرض ہے کہ ہم تمام لوگوں میں اس سائنسی شعور کو نہ صرف قائم و دائم رکھیں بلکہ ہر ذی حس نیز ہر دانشور میں اس جذبہ کو بڑھاوا دیں تاکہ ملک ہر آن ترقی کی راہ پر گامزن رہے۔ اس کے ساتھ ساتھ ہم اس حقیقت سے بھی آنکھیں نہیں پڑا سکتے کہ ہماری آبادی کا معتد بہ حصہ ابھی بھی تو ہمت اور قصبے کہانیوں کے جال میں پھنسا ہوا ہے جس کا نتیجہ یہ ہوتا ہے کہ فرد کی ترقی میں روکاؤ نہیں پیدا ہوتی ہیں اور سماج کی مجموعی ترقی بھی متاثر ہو جاتی ہے۔ لہذا ضرورت اس بات کی ہے کہ ہم اپنے شہریوں کے اخلاقی اور سائنسی مزاج کو جلا بخشنیں جس سے قوم کی تعمیر و ترقی میں سب لوگ اپنا اپنا حصہ ادا کر سکیں۔ ہر شہری کا یہ فرض ہے کہ وہ سائنسی دور کی ترقیاتی لہج کے ساتھ اپنے آپ کو ہم آہنگ کرے اور سائنسی طور طریقوں کو ان کے صحیح پس منظر میں اختیار کرے تاکہ زندگی کے اعلیٰ معیار کو یقینی بنایا جاسکے۔

ان باتوں کے باوجود ہمیں انسانیت کا دامن نہیں چھوڑنا چاہیے اور انسانیت کی مشعل کو بدستور روشن رکھنا چاہیے وہ اس طرح کہ ہمارے اندر جذبہ ہمدردی کا چراغ ہر دم روشن رہے تاکہ پوری انسانیت فرد کی ترقیاتی کامیابیوں سے فیض حاصل کر سکے۔

9۔ سرکاری املاک کا تحفظ اور تشدد سے اجتناب۔

اگرچہ سرکاری املاک کی تباہ کاری ”سرکاری املاک انسداد نقصان ایکٹ، 1984“ کے تحت ایک جرم قرار دیا گیا ہے تاکہ آئے دن سرکاری املاک کے نقصانات کے واقعات رونما ہوتے رہتے ہیں اور ایسی املاک میں بسیں، سرکاری گاڑیاں وغیرہ شامل ہوتی ہیں کم فہم یا کج فہم لوگوں کے خیال میں اپنا احتجاج درج کرانے اور توجہ مبذول کرانے کا یہ

یہ اتحاد ملک کے باشندگان سے تقاضا کرتا ہے کہ وہ فرقہ جاتی، طبقاتی اور علاقائی مفادات سے بالاتر ہو کہ باہم ایک مضبوط جوڑا قائم کرنے کیلئے عام بھائی چارے کے جذبہ کو پروان چڑھائیں۔ ہمیں اپنے ساتھیوں کے وقار اور حقوق کی فکر کرنے کیلئے اخوت کے اسی جذبے کو بروئے کار لانا پڑے گا۔ مگر اسکے ساتھ ہمیں یہ بھی سمجھ لینا چاہیے کہ دنیا کی کوئی قوم ترقی کے منازل طے نہیں کر سکتی اگر اس قوم کی خواتین کو وہ وقار اور مقام نہ دیا جائے جس کا کہ وہ مستحق ہیں اور اس وقار اور مقام کو ہر قیمت پر برقرار رکھا جانا چاہیے۔ ملک کے تمام شہریوں کا بنیادی فرض ہے کہ اس امر کو یقینی بنائیں کہ خواتین کے وقار اور احترام کیلئے ہنگامہ آمیز تمام حرکات و افعال سے اجتناب کیا جائے۔ خواتین کے وقار کے تئیں ہنگامہ آمیز اور منافی حرکات و افعال سے اجتناب کرنے سے متعلق بہت سارے مرکزی اور ریاستی قوانین منظور کئے جا چکے ہیں۔ اس کے آئین کے آرٹیکل 14، 15 اور 16 میں روزگار، تعلیم اور دیگر سہولیتوں میں جنسی بنیاد پر امتیاز برتنے پر قدغن لگائی گئی ہے۔

6۔ ملک کی بیش قیمت مربوط ثقافتی ورثہ کی قدر کرنا اور اسے برقرار رکھنا۔

ہمارا ملک کثیر لسانی اور مختلف مذہبی و ثقافتی امتزاج کا ملک ہے اور یہی اسکا طرہ امتیاز ہے۔ فن، فن، سنگتراشی، فن تعمیرات، مذہب، اخلاقیات، علم و ادب جیسے شعبوں میں یہاں کے باشندے مختلف طور طریقوں، رواج اور رسوم کی پیروی کرتے ہیں اور یہ ملک ان کا ایک خوبصورت مرقع پیش کرتا ہے۔ ہمارے ثقافتی ورثہ نے نہ صرف ماضی میں بلکہ اس وقت بھی بیرونی ممالک میں دلچسپی پیدا کی ہے۔ دراصل یہ ہمارا ورثہ ہی ہے جو ہمیں ماضی سے میراث میں ملا ہے اور جس کا حض ہم اس وقت اٹھا رہے ہیں۔ اس ورثہ کو آنے والی نسلوں کیلئے برقرار رکھنا از حد ضروری ہے ہر شہری کا یہ بنیادی فرض ہے کہ تواریخی نوادرات، ادب، فن، سنگتراشی وغیرہ کی شکل میں موجود بیش قیمت ورثہ کو کوئی نقصان نہ پہنچے یا اس کی ہیبت مسخ نہ کی جائے یا اسے غارتگری کا شکار نہ بنایا جائے۔

7۔ قدرتی ماحول کو جس میں جنگلات، جیلیں، دریا و اور جنگلی جانور شامل ہے، محفوظ رکھنا

اور بہتر بنانا اور جانداروں کے تئیں محبت و شفقت کا جذبہ رکھنا۔

بھارت ایک ایسا ملک ہے جہاں جنگلات، دریاؤں اور نباتات کی کسی نہ کسی شکل میں پرستش کی گئی ہے۔ تاہم یہ امر قابل افسوس ہے کہ انسانی سرگرمیوں میں اضافہ ہونے کی پادش میں ہمارا ماحول اور اس میں پائے جانے والے مخلوقات تنزل کا شکار ہوئے ہیں اور یہ ناپید ہوتے جا رہے ہیں۔ اس امر کو یقینی بنانے کیلئے کہ ہم اپنے بیش قیمت

کیلئے اس جذبے کو اولین حیثیت حاصل ہے اور 1976 میں آئین کی 42 ویں ترمیم کے ذریعے لفظ ”سالمیت“ کو تمہید میں شامل کر کے اس اہمیت کو مزید اجاگر کیا گیا ہے۔ ہر شہری کو بھارت کے ”اقتدار اعلیٰ اور سالمیت“ کی خاطر مناسب پابندیوں کے تابع اپنی زندگی گزارنے کا بنیادی حق دیا گیا ہے۔

مجموعہ تعزیرات ہند بھی بعض ایسے طرز عمل، الزام تراشی، بیانات اور رپورٹوں کو قابل مواخذہ قرار دیتا ہے جو قومی مفاد کیلئے منافی ہو جس سے ملک کی یک جہتی کو ضرر پہنچنے کا اندیشہ ہو جن سے باہمی دشمنی کو بڑھاوا ملنے کا رجحان پیدا ہو۔

= ایسا کوئی بھی طرز عمل جبکہ انشاء ایک جہتی کو تس نہس کر نایا نقصان پہنچانا ہو اس کا مرتکب مجموعہ تعزیرات ہند کی دفعہ 153- الف کے تحت سزاء کا مستوجب ہے۔

= ایسی الزام تراشی اور بیان بازی جو قومی سالمیت کے منافی ہو اس کا مرتکب مجموعہ تعزیرات ہند کی دفعہ 153- ب کے تحت سزاء کا مستوجب ہے۔

= ایسے بیانات اور رپورٹیں جن میں سنسنی خیز خبریں ہوں اور جن سے باہمی دشمنی کو بڑھاوا ملنے کا احتمال ہو اس کا مرتکب مجموعہ تعزیرات ہند کی دفعہ 505(2) کے تحت سزاء کا مستوجب ہے

4- ملک کی حفاظت کرنا اور ضروری پڑنے پر قومی تحفظ کی خدمات انجام دینا۔

ملک کے دفاع میں شہریوں کا رول کافی اہمیت کا حامل ہے سچ تو یہ ہے کہ جنگ، بیرونی جارحیت یا مسلح بغاوت جیسے حالات میں ہر عام و خاص پر یہ بنیادی فرض عائد ہوتا ہے کہ وہ ملک کے دفاع کیلئے تیار رہیں۔ جو شہری دفاعی افواج میں ہیں ان پر اپنا پیشہ ورانہ فرض کے علاوہ اس بنیادی فرض کو انجام دینے کا فرض بھی عائد ہوتا ہے۔

5- مذہبی، لسانی اور علاقائی و طبقاتی تفرقات سے قطع نظر بھارت کے عوام الناس کے مابین رواداری اور عام بھائی چارے کے جذبے کو فروغ دینا نیز ایسی حرکات سے اجتناب کرنا جو خواتین کے وقار کیلئے ہتک آمیز ہوں۔

بھارت کا سماجی نظام مختلف الانواع کے تانے بانے میں بنا ہوا ہے جس میں مختلف مذہبی، ثقافتی، لسانی اور طبقاتی لوگ آباد ہیں مگر لطف کی بات یہ ہے کہ اس گونا گونیت کے باوجود ان کے درمیان مثالی وحدت پائی جاتی ہے۔

- پرچم کو کسی عمارت کو ڈھکنے کیلئے استعمال نہیں کیا جائے گا۔
- پرچم کسی لباس یا وردی کے کسی حصے کے طور پر استعمال نہیں ہوگا پرچم کسی لباس، رومال یا صندوچپوں پر منعکس نہیں کیا جائے گا۔

- پرچم پر کسی قسم کی گندگی یا غلاظت نہیں ڈالی جائے گی۔
- پرچم کسی طرح کی اشتہار بازی میں استعمال نہیں ہوگا اور نا ہی کسی ایسے کھبے کے ساتھ کوئی اشتہاری علامت اوپر ان رکھی جائے گی جس کے ساتھ پرچم لہرایا رہا ہو۔

- پرچم کوئی چیز جمع کرنے، کسی جگہ کو پہنچانے یا بند رکھنے کیلئے بطور برتن استعمال نہیں کیا جائے گا۔
لیکن شرط یہ ہے کہ خصوصی مواقعوں اور قومی اہمیت کے دنوں مثلاً یوم جمہوریہ اور یوم آزادی تقریبات کے حصے کے طور پر پرچم کو لہرانے سے پہلے اُس میں پھول کی پتھرڑیاں رکھنے میں کوئی اعتراض نہ ہوگا۔

2- اُن اعلیٰ نصب العین کو عزت بیز رکھئے اور اُن کی تقلید کرے جنہوں نے آزادی کی تحریک میں ممیز کا کام کیا۔

- آزادی کی جدوجہد کے دوران ہزاروں لوگوں نے اپنی جانیں نچھاور کی ہیں آزادی کے ان متوالوں نے ایک ایسے ملک کا خواب دیکھا تھا جو سماجی اور اقتصادی اعتبار سے ترقی یافتہ ہو اور جو مساوات و اخوت کے اوصاف سے لبریز ہو اور ہر طرح کے استحصال سے پاک ہو۔ لہذا بھارت کے شہری کے حیثیت سے ہمارا یہ فرض بنتا ہے کہ ہم آبا و اجداد کی قربانیوں کو یاد کریں اور اُن مقاصد کو بھی جن کیلئے یہ قربانیاں پیش کی گئی ہیں۔ ہمیں چاہئے کہ ہم اپنے حقیر مفادات سے اوپر اٹھکر ان مقاصد کو حاصل کرنے کیلئے اپنے آپ کو وقف کریں اور قوم کی مجموعی تعمیر و ترقی میں ایک سرگرم رکن کے طور پر اپنا حصہ ادا کریں۔

3- بھارت کے اقتدار اعلیٰ، اتحاد اور سالمیت کو برقرار رکھنا اور اس کی حفاظت کرنا۔

آئین کی تمہید غیر مبہم الفاظ میں اس بات کو واضح کرتا ہے کہ اس آئین کے تحت اختیارات کا اصل سرچشمہ عوام ہے اور یہی اختیار اس آئین کی اثاث ہے۔ تمہید میں اس بات کی بھی وضاحت کی گئی ہے کہ اس کے شہریوں کا یہ فرض ہوگا کہ وہ اخوت اور بھائی چارہ کے جذبے کو بڑھاو دیں جو بھارت جیسے ملک میں از حد ضروری ہے جہاں کئی فرقے آباد ہیں اور جن کے مذاہب ثقافت مختلف ہیں۔ حقیقت یہ ہے کہ گونا گوں مسائل کے باوجود ملک کی سالمیت کو برقرار رکھنے

آئین کے خاص اداروں میں عاملہ، قانون سازیہ اور عدلیہ شامل ہیں۔ ہر شہری کا فرض ہے کہ وہ ان اداروں کا احترام کرے۔

اسی طرح قومی ترانہ، قومی پرچم اور قومی علامتیں قوم کے اقتدار اعلیٰ کے بینار ہیں اور اس اقتدار کا منبع عوام ہیں۔ لہذا بھارت کے شہریوں کی حیثیت سے ہمیں ذاتی مفادات کے مقابلے میں قومی مفادات کو ترجیح دینی ہوگی اور قومی علامتوں کا مناسب احترام کرنا ہوگا نیز اس نصب العین، مقاصد اور اداروں کا بھی احترام کرنا ہوگا جو آئین کی رو سے قائم کئے گئے ہیں۔ یہ ہمارا اولین فرض ہے کہ ہم قومی علامتوں، قومی پرچم اور قومی ترانہ کے تین بھر پور احترام کا مظاہرہ کریں اور ان کی مناسبت سے کسی بھی طرح کا مخالفانہ رویہ ”قومی عظمت انسداد بے حرمتی ایکٹ 1971ء“ کے تحت سزا کا مستوجب ہے۔ جہاں تک قومی پرچم کا تعلق ہے اس سلسلے میں حسب ذیل امور کو ملحوظ رکھنا چاہئے:

قومی پرچم تین رنگوں کا ایک پینل ہوگا جو مساوی چوڑائی کے تین مستطیل پینلوں یا ذیلی پینلوں پر مشتمل ہوگا۔ سب سے اوپر پینل کا رنگ زعفرانی (کیرسی) اور نچلے حصے کا رنگ سبز اور درمیانی حصہ کا رنگ سفید ہوگا۔ اور عین وسط میں گہرا نیلے رنگ میں اشوکا چکر منعکس ہوگا جس میں مساوی فاصلہ پر 24 سپوکس ہونگے، یہ اشوکا چکر اس طرح منعکس کیا جائے گا یا بصورت دیگر اس پر موزوں طریقہ سے کڑھائی کی جائے گی کہ یہ پرچم کے سفید حصہ میں دونوں طرف نظر آئے۔

پرچم ریاستوں، فوجی، مرکزی، نیم فوجی، دستوں کے شہید جوانوں کے تہیز و تدفین کو چھوڑ کر جیسا کہ قومی پرچم سے متعلق دستور 2002 میں توضیح کی گئی ہے، کسی دوسرے طریقے سے بطور جامہ استعمال نہ ہوگا۔

پرچم کسی گاڑی، ریل یا کشتی کے ہوڈ، چھت، پہلو یا پشت پر بطور اڈھنی استعمال نہ ہوگا۔

پرچم کو ایسے طریقے سے استعمال یا اسٹور نہیں کیا جائے گا جس سے اسکو نقصان پہنچے یا میل کچیل سے آلودہ ہو جائے۔

جب پرچم کسی طرح نقصان پہنچے تو اسے ایسے ہی نہیں پھینک دینا چاہئے یا بے حرمتی سے تلف نہیں کیا جانا چاہئے بلکہ اسے خفیہ طور پر تلف کیا جانا چاہئے اور اس کا زیادہ بہتر طریقہ یہ رہیگا کہ اسے جلا کر رکھ کر دینا چاہئے یا کوئی ایسا طریقہ اختیار کرنا چاہئے جو اس پرچم کے وقار کے ہم آہنگ ہو۔

ذمہ داریوں کو پوری سنجیدگی اور دیانتداری کے ساتھ پورا کریں اور اسے اپنی روزمرہ زندگی میں اخلاقی طرز عمل کا ایک جزوی لاینفک تصور کریں۔ جمہوری اور سماجی طرز عمل کے حوالے سے جو ذمہ داریاں بنیادی اصولوں کی حیثیت رکھتی ہیں اُن کو آئین نے حصہ IV الف اور آرٹیکل 51 الف کے حدود کے اندر تسلیم کیا ہے جس میں یہ بات غیر مبہم الفاظ میں بیان کی گئی ہے کہ ”یہ بھارت کے ہر شہری کا فرض ہوگا“ یہ فرائض ”بنیادی فرائض“ سے موسوم ہیں، اور اُن میں فرائض کے اُن چیدہ چیدہ امور کا تذکرہ موجود ہے جن کے متعلق ہر شہری سے توقع کی جاتی ہے کہ وہ اپنے سماجی، معاشی اور سیاسی میدان عمل میں اُن کا پالن کرے گا۔

بھارت کے آئین میں بنیادی فرائض

ان فرائض کا اندراج آئین میں سورن سنگھ کمیٹی کی سفارشات پر 42 ویں ترمیم کے ذریعے 1976 میں کیا گیا تھا۔ ابتداء میں بنیادی فرائض کی تعداد دس تھی جن کو بعد ازاں 86 ویں ترمیم کے ذریعے سال 2002 میں گیارہاں کر دیا گیا تھا۔ بنیادی فرائض کو آرٹیکل 51 الف میں درج کیا گیا ہے جو یوں ہیں:-

1. آئین پر کاربند رہنا اور اس کے نصب العین اور اداروں، قومی پرچم اور قومی ترانے کا احترام کرنا۔

شہریوں کا یہ مقدس فرض ہوگا کہ وہ آئین پر کاربند رہیں، اس کے نصب العین اور اداروں، قومی پرچم اور قومی ترانے کا احترام کریں۔ یہ آئین ہمارے ان رہنماؤں اور عوام کے مصمم عزم و ارادہ، مقررہ اہداف اور عہد و پیمان کی دین ہے جو آپس میں حب الوطنی کے مضبوط رشتے میں بندھے ہوئے ہیں اور جو یک جہتی کے جذبہ سے سرشار ہیں قطع نظر اس کے کہ ان کے درمیان لسانی، ثقافتی اور طبقاتی گونا گونیٹ پائی جاتی ہے۔ آئین کے نصب العین کو آئین کے تمہید میں اختصار کے ساتھ یوں بیان کیا گیا ہے:-

انصاف، سماجی، معاشی اور سیاسی؛

آزادی خیال، اظہار، عقیدہ، دین اور عبادت؛

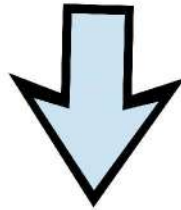
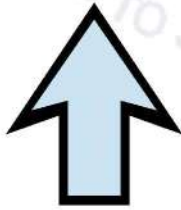
مساوات بہ اعتبار حیثیت اور موقع، اور ان سب سے اخوت کو ترقی دیں جس سے فرد کی عظمت اور قوم کے

اتحاد اور سالمیت کا تین ہو؛

تعارف

بھارت کے آئین کی تمہید اس عزم کے ساتھ شروع ہوتا ہے کہ ”ہم یعنی عوام“ اپنے شہریوں کو اقتدار اعلیٰ کا سرچشمہ قرار دیتے ہیں۔ یہ آئین جو ایک طرف ماضی کا ورثہ ہے تو دوسری طرف مستقبل کا ضامن بھی ہے، اس کو بھارت کے عوام نے پوری متانت کے ساتھ اختیار کیا ہے جو عسائیت مجموعی فرد کی عظمت کو یقینی بنانے اور قوم کی سلایت کو برقرار رکھنے کا عہد کرتے ہیں۔ اس آئین میں جن مقاصد اور اُمنگوں کا احاطہ کیا گیا ہے وہ اس امر کا عکاس ہیں کہ بھارت کی بنیاد انصاف، مساوات اور آزادی کے عظیم اصولوں پر رکھی گئی ہے جن کے پس پردہ شہریوں کی عمومی بہبود اور مختلف مذاہب کے معتقدین اور مختلف زبانوں اور ثقافتوں کے پیروکاروں پر مشتمل آبادی کے تمام طبقوں میں اُخت کو بڑھاوا دینے جیسے مقاصد کا رفرما ہیں۔ بھارت کا آئین جہاں سیاسی، سماجی اور معاشی آزادی کے عظیم اصولوں کو مساوات اور اُخت کے ساتھ ہم آہنگ کرتا ہے وہاں بعض حقوق اور فرائض کو بھی اُجاگر کرتا ہے جن کا باہم چولی دامن کا ساتھ ہے اور جو شہریوں کی ہمہ گیر ترقی اور بہبودی نیز قوم کی نشوونما میں بنیادی اہمیت کے حامل ہیں۔ بنیادی حقوق اور بنیادی ذمہ داریاں آپس میں ناقابلِ تنسیخ ہیں اور دونوں ایک دوسرے پر منبج ہیں۔ مہاتما گاندھی کا ایک مقولہ ہے جو دور رس نتائج کا حامل ہے، ”کہ ایک انسان کے فرائض کے پہلوں بہ پہلو حقوق بھی اُسی طرح وارد ہوتے ہیں جس طرح موسم سرما کے بعد موسم بہار کا ظہور طے ہے۔“

بنیادی حقوق



بنیادی فرائض

یہ ایک مسلمہ امر ہے کہ کوئی بھی جمہوری نظام کامیابی سے ہمکنار نہیں ہو سکتا ہے جب تک کہ اس کے شہری اپنی اُن ذمہ داریوں سے عہدہ برآ ہونہ ہوں جو فال حکمرانی کیلئے اپنے عہدہ پیمان کی پاداش میں عاید ہوتے ہیں اور جو قوم کی نشوونما کیلئے مشعل راہ کا کام کرتی ہیں۔ بھارتی سماج کا روایتی اور اخلاقی تانا بانا اس بات کا تقاضا کرتا ہے کہ ہم اپنی

بھارت کا آئین

تمہید

ہم بھارت کے عوام متانت و سنجیدگی سے عزم کرتے ہیں کہ بھارت کو ایک
مقتدر سماجی وادی غیر مذہبی عوامی جمہوریہ
بنائیں اور اس کے تمام شہریوں کے لئے حاصل کریں:
انصاف، سماجی، معاشی اور سیاسی؛
آزادی خیال، اظہار، عقیدہ، دین اور عبادت؛
مساوات بہ اعتبار حیثیت اور موقع، اور ان سب سے اخوت کو ترقی دیں جس سے فرد کی
عظمت اور قوم کے اتحاد اور سالمیت کا یقین ہو؛
اپنی آئین ساز اسمبلی میں آج 26 نومبر 1949ء کو یہ آئین ذریعہ طہذا
اختیار کرتے ہیں، وضع کرتے ہیں اور اپنے آپ پر نافذ کرتے ہیں۔

جموں و کشمیر لیگل سروس اتھارٹی



سرپرست اعلیٰ
عزت مآب محترمہ جسٹس گیتا متل
چیف جسٹس عدالت عالیہ جموں و کشمیر

ایگزیکٹو چیئرمین
عزت مآب مسٹر جسٹس راجیش ہندل
جج عدالت عالیہ جموں و کشمیر

رکن سیکریٹری
شری ایم۔ کے۔ شرما
ضلع و سیشن جج

شائع کردہ :
جموں و کشمیر لیگل سروس اتھارٹی